

- ¹⁰⁵ Мірчук П. Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – С.174.
- ¹⁰⁶ Стахів Є. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: думки про ОУН (бандерівців). – С.76–77.
- ¹⁰⁷ Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–1944 роках. – С.72.
- ¹⁰⁸ Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР // Сучасність. – 1978. – №7/8. – С.146–147.
- ¹⁰⁹ Проник С. Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943–1950 рр.) // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – С.35; Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР. – С.143.
- ¹¹⁰ Проник С. Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943–1950 рр.). – С.36.

The article is dedicated to North-American historiography of the OUN activity during World War II. The author distinguished three groups of problems that were interesting for North-American investigators. They were the followings: the Act of renewal of Ukrainian state on 30 June 1941, the activity of OUN march groups, the III congress of OUN in 1943. The comparative analysis of emigrant and American investigators let the author determined the degree of scientific objectivity of works dedicated to OUN and UPA problem in North-American discourse of World War II.

Н.П.Старченко*

ДЕЩО ПРО СПОКУСУ ДЖЕРЕЛ ТА ПАСТКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ СПРАВ ПРО ШЛЯХЕТСЬКІ НАЇЗДИ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ XVI ст.)

У статті на прикладі шляхетських наїздів аналізуються проблеми, що постають перед дослідником, основним джерелом для якого є продукція судових установ. Наїзди, що до сьогодні слугують підставою для тверджень про високий рівень насильства серед шляхетської спільноти Речі Посполитої та її неправовий характер у ранньомодерний період, розглядаються через призму лицарського етосу шляхти. Саме такий підхід дозволяє аналізувати цей елемент шляхетського повсякдення не як звичний спосіб збагачення чи перерозподілу земельної власності, а як варіант підтримання або відновлення честі серед шляхти, відтак – порушити питання про переосмислення проблеми насильства та правової культури у шляхетській Речі Посполитій.

Даний текст є певною спробою поділитися роздумами над дослідницькою «кухнею» історика, які доволі давно займають мою увагу. Ітиметься переважно про те, яким чином, ґрунтуючись на судових записах як основному джерельному масиві для дослідження найрізноманітніших сторін буття ранньомодерного соціуму, історик створює свій наратив, які можливості надає йому такий тип джерел та які обмеження накладає. При цьому не оминати і питання дослідницького інструментарію, а також його впливу на репрезентацію минулого, тобто, іншими словами, чому, працюючи з одним і тим же колом джерел, «задаючи» їм одні і ті ж питання, різні історики отримують різні відповіді. Розумінням необхідності такої розмови я завдячую передовсім студіям своїх колег, що працюють над близькими до моїх темами, і чий твердження, принаймні на перший погляд, конфронтують із моїми, провокуючи тим самим до роздумів про особливості роботи історика¹.

* Старченко Наталія Петрівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, наук. співроб. центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

Отже, нагадаю річ, на сьогодні вже аксіоматичну – певне свідчення, що дійшло до нас із минулого, стає джерелом, ладним розповісти нам історію, лише в руках дослідника. Історію видобуває, вибудовує і розповідає історик, адже саме він вирішує, чи варта подія, про яку йдеться у свідченні, статусу історії; йому визначатися щодо її характеру; урешті, він поєднуватиме і припасовуватиме різні деталі до «своїх» версій. Історики доводиться конструювати і рамки великої історії, в яку він помістить свою малу оповідь (або ж, що частіше, вибирати поміж уже існуючими, зазвичай конкуруючими метанаративами). Свідчення ж, яким оперує історик, є лише малим фрагментом назавжди зниклої великої реальності поза ним, часто нетотожним тій реальності, фікцією, свідомою чи несвідомою, особливо коли джерелом виступає продукція судових установ.

Тож які історії може розповісти історик, ґрунтуючись на уривчастих свідченнях минулого, упакованих «в обгортку» судових скарг, клішованих нотаріальних актів, адвокатської риторики? Яким чином забезпечуватиме для цих фрагментів тло, що могло б їх поєднати у відносно цілісну картину минулого? А оскільки фрагменти трапляються вкрай суперечливі, то як історик поводитиметься з тими свідченнями, що конфронтуватимуть зі створюваною ним картиною? В який спосіб і з допомогою якого інструментарію перевірятиме правильність своїх міркувань, і чи не нагадуватиме ця процедура спроб барона Мюнхгаузена власноруч витягнути себе з болота за волосся? Урешті, якщо кожен з істориків пише «свою» історію, то як читач, навіть цілком кваліфікований, визначається щодо її наукової вартості, як ранжує конкуруючі поміж собою історії? І чи не йдеться в такому разі не стільки про достовірність/недостовірність, більшу/меншу достовірність, скільки про паралельне існування цілком конкурентних історій, що доповнюють неоднозначну картину будь-якої реальності, яка за означенням багатоплика, суперечлива, конфліктуюча тощо? Я свідомо відштовхуюсь від принципу презумпції невинуватості історика, тобто, апіорно маю на увазі такого колегу по ремеслу, який щирій у своєму прагненні віднайти відповіді на професійні питання.

Отже, почнімо *ab ovo* – від питань, з яких традиційно бере початок розказування історій і без яких не обходиться навіть найпростіший, побудований за хронологічним принципом, тип історієписання, тобто – «що, де, коли?». Але якщо питання «де?» і «коли?», зазвичай, не викликають труднощів, то з питанням чи не найістотнішим – «що відбулося?» – маємо клопіт. Адже сторони у суді пропонували кожна свою версію події, міру правдивості якої встановити, зазвичай, не вдається. Такими є безліч історій, пов'язаних із зустрічними скаргами сторін, найчастіше про наїзди на мастки чи випадки побиття, про насильство як фізичне, так і психологічне (образи, погрози, акти помсти на заміщувальних об'єктах тощо), що й складають основну масу судових записів. Марно сподіватися виявити за ними істинний хід подій або справжні інтенції героїв. До того ж вибудовування цілісної історії, навіть якщо йдеться лише про хід судового процесу, а не про реальний перебіг конфлікту, зазвичай, приречене на поразку, оскільки більшість історій не мають фіналу, закінчуючись апеляцією до королівського суду чи трибуналу, або ж полюбовним залагодженням, яке не обов'язково фіксувалося у судових книгах. Тож спроба розказування традиційних історій, де оцінки виставлені, провина однієї зі сторін визначена, а правосуддя діє суворо у відповідності із законом, зазвичай, передбачає заангажованість оповідача, ідеологічну чи продиктовану стереотипами попередньої історіографії, а часто й емоційного характеру, проковану любов'ю до свого об'єкта дослідження.

За цих умов історики, якого передовсім цікавить людина в історії, залишаються для дослідження повсякденні практики, колективні норми співжиття, тобто аналіз того, як люди спілкуються між собою у процесі різних життєвих ситуацій, як вони солідаризуються, конфліктують і залагоджують конфлікти, яким життєвим стратегіям віддають перевагу (що не так уже й мало). Власне, таке дже-

рело, як судові книги, чи не в першу чергу надається для формулювання питань і відповідей, пов'язаних із комунікативними практиками.

Однак описати варіанти цих практик ще не означає зрозуміти сенс тих чи інших дій контрагентів, їх внутрішню сутність, яка, між тим, визначає специфіку досліджуваного суспільства. Кому з дослідників не траплялися джерельні свідчення, герої яких діяли не у цілком зрозумілій (ба навіть цілком незрозумілій) спосіб, заводячи історика у глухий кут. Такі випадки неймовірно цінні за своєю «методологічною» сутністю – вони просто «волають», застерігаючи від їх зайвої модернізації, від накидання на минуле сучасних уявлень, демонструючи навіть украй довірливому історикові, що навіть добре описане джерело нездатне саме розказати про себе. Від таких фрагментів минулого, що провокують «культурне непорозуміння» між дослідником і джерельним свідченням, можна врешті відмахнутися, а можна збирати їх роками, накопичувати, сподіваючись на щасливий момент – обмовку джерела або інтуїтивний здогад як наслідок здобутого професіоналізму. Вони ж бо, зрештою, – золотий фонд розуміння минулого як Іншого, адже лише в такий спосіб віддалена у часі спільнота здатна заявити про свою з нами несхожість. Однак найчастіше джерельні свідчення виглядають як цілком зрозумілі, адже система ціннісних координат досліджуваних спільнот у певних точках (інколи досить випадково) може виявитися відповідною сучасним уявленням про «добро» і «зло» – тож дослідник береться аналізувати іншу реальність так, як вона на позір говорить сама про себе, беззастережно вірячи їй, а також і собі як мірилові «іншого».

Проілюструю ці твердження на прикладі – а саме на інтерпретативних практиках, що застосовуються до одного з найпоширеніших видів шляхетських правопорушень – наїздів на маєток супротивника. Цей елемент шляхетського повсякдення ідеально надається як для розмови про соціум, побачений через малий об'єкт (а саме соціум, у підсумку, і має бути дослідницьким надзавданням), так і про специфіку роботи історика.

Наїзд як спосіб з'ясування конфліктів став підставою для твердження, що усталилося в історіографії з кінця ХІХ ст.², про повсюдне іллегітимне насильство як звичний спосіб вирішення суперечностей у межах шляхетського загалу ранньомодерної Речі Посполитої. У контексті цієї історіографічної традиції написані й відомі мені статті сучасних дослідників, зокрема Олега Мальченка й Андрія Блануци.

Раніша студія О.Мальченка присвячена військовим аспектам шляхетських наїздів, тобто питанням їх часу, кількості та озброєння учасників, величини здобичі³. Матеріалом для аналізу слугують скарги на наїзди, які сприймаються автором як такі, що цілком заслуговують на довіру: не зважається на досить символічний характер цифри – кількості учасників нападу, яких навряд чи можна було порахувати точно, особливо у тих випадках, коли йшлося про нічний наїзд (те ж саме можна сказати і про озброєння). До того ж, тексти скарг містять певні риторичні формули, наративні кліше, характерні для описування подібних актів. А що автором використовувалися здебільшого опубліковані джерела, відповідно, попередньо відібрані упорядником, або ж окремі неопубліковані акти, відбір яких був жорстко заданий темою, то зайве говорити, що в основу дослідження були покладені найяскравіші епізоди конфліктного повсякдення. Героями цих актів виступають зазвичай магнати, тобто особи, наділені значними матеріальними і символічними ресурсами. Тож перед читачем постає просто-таки демонізоване повсякдення, де «воєнні акції» набирали форм то спонтанного грабіжницького набігу ватаги збуджених шляхтичів, то чітко спланованого та організованого походу з метою вирішення у такий спосіб міжфеодалських питань поземельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку тощо»⁴.

Пізніша за часом стаття А.Блануци, а також його короткі передмови до кількох публікацій джерел, акцентують увагу на наїзді як соціальному інституті, через який «відбувався конкурентний перерозподіл економічних інтересів та впливів, у тому числі і у сфері поземельних відносин», «позаправовий спосіб задоволення економічних інтересів шляхти»⁵. Тобто, авторів йдеться передовсім про наїзд як звичний силовий спосіб перерозподілу земельної власності у шляхетському середовищі, відтак основною спонукуючою нападки оголошується захоплення чужого маєтку.

Пояснення авторами наїзду як способу збільшення земельного фонду виглядає цілком слушним, якщо виходити з засади про неправовий характер шляхетського повсякдення Речі Посполитої, недієву судову систему, слабкість виконавчої влади, що лежала на тому ж таки судовому апараті, а в разі незгоди сторони, яка програла процес, із судовим вироком – на повітовій/воєводській шляхетській корпорації (посполитому рушенні). Тобто, усе виглядає цілком логічно, якщо мати на увазі спільноту, де домінує право сили, де наділений певними ресурсами шляхтич діє не стільки «*prawem*», скільки «*lewem*».

А, між тим, уважного дослідника мали б насторожити окремі деталі цих історій, зокрема і традиційний елемент наїзду, який сучасній людині складно пояснити в категоріях здорового глузду. Ідеться про демонстративний характер таких акцій, своєрідний спектакль конфлікту, при якому, вирушаючи на операцію по захопленню майна (як твердять згадані дослідники), нападники «озброювалися» також сурмами, бубнами, корогвами, прапорами тощо, зчиняючи гвалт на підступах до маєтку⁶.

Історики, покладаючись на власні міркування, пояснюють такий театральний характер наїзду психологічним тиском на господарів та їхніх людей, хоча, здається, логічніше було б припустити більшу доцільність саме несподіваного нападу. Утім, логічні обґрунтування дослідника навряд чи можуть слугувати достатньою підставою для доведення, а, між тим, благословенні обмовки джерел – обурення наших героїв із приводу невластивої для шляхтича поведінки супротивника – указують на зовсім іншу мотивацію саме такої форми нападу. Так, Йосип Немирич скаржився на Григорія Бутовича, який наїхав на його маєток без звичної атрибутики: «Вкрадшися потаємне, што доброму а цнотливому не пристало»⁷ (тут і далі підкреслення мої – Н.С.). Іншого разу Іван Букоємський інкримінував Остафієві Свищовському напад уночі, без попередження: «Якъ оден заграничнии окърутънии неприятел, зъехалъши ночью, безъ вести, неотповедне»⁸.

Як бачимо, саме шляхетський кодекс честі передбачав публічність як обов'язкову умову наїзду. Тож маємо справу вочевидь із певним незбігом уявлень дослідника і ціннісних норм суб'єкта його дослідження. Відштовхуючись від цієї «іншості», спробуємо бодай конспективно подивитися на наїзд крізь призму особливостей шляхетської культури.

Передовсім зазначу, що між наїздом і пограбуванням існувала різниця навіть на рівні права, яку зауважує, зокрема, знавець Литовських статутів І.Малиновський, якого складно звинуватити в надлишковій інтерпретації⁹. Характерна риса наїзду, відповідно до правових приписів, полягала у злочинній меті – спробі кривдника позбавити життя господаря дому, за що передбачалися серйозні покарання – смертна кара у разі вбивства або поранення когось із захисників маєтку; за відсутності жертв кривдник мав сплатити 12 рублів за «кгвалт» (у даному випадку – наїзд) і відшкодувати заподіяні збитки (II Литовський статут (далі – II ЛС), розд.11, арт.1). Таким чином, завдана шкода сприймалася законодавцем не як мета наїзду, а як супутня йому обставина.

Подібним чином матеріальні втрати трактувалися і у ході судових процесів. Звернімо увагу на справу, розпочату у луцькому гродському суді Миколаєм Дорогостайським проти кн. Костянтина Острозького, за наказом якого, за словами

обвинувача, був здійснений наїзд і захоплення Чернчицького монастиря. Уповноважений князя стверджував, що оскільки під час наїзду обійшлося без жертв, а були заподіяні лише шкоди, то справа мала взагалі розглядатися не гродським (переважно кримінальним) судом, а земським¹⁰, зокрема, за аналогією з королівським декретом в іншій справі: «...яко ся то и на декрете короля его млсти показало, иж его королевская млсть о шкоды до суду належного отослати рачил». На цій підставі суд припинив провадження у даній конкретній справі (1577 р.)¹¹. Зауважу, що земський суд був самоврядним шляхетським судом, що формувався шляхом обрання шляхетським повітовим загальом зі свого складу «добре осілих», «умілих» у праві осіб.

Аналогічною є справа, розпочата Михайлом Витонизьким, який звинувачував слуг і підданих кн. Юр'євої Збараської в наїзді на його ґрунт і пограбуванні запасів вівса. Адвокат княгині наполягав на перенесенні справи до земського суду, оскільки грабіж вівса стосувався спірного ґрунту. Вимога адвоката була задоволена судом¹².

Ще більш промовистішою, зважаючи на мотивацію суду, є справа за скаргою княжни Катерини з Чорторийських Василювої Загоровської на владика Феодосія про наслання слуг і підданих на її іллінський ґрунт, що провадилася у володимирському гродському суді. Адвокат владика твердив, що інцидент мав розглядатися земським судом, оскільки за своїм характером він не був тотожним захопленням ґрунту («вибиттю», як це правопорушення трактував арт. 12, розд. 9 II ЛС). Суд усе ж таки присудив Феодосієві штраф за факт наїзду, щоправда, обґрунтувавши свій крок несвоечасністю – вже після декрету – оскарження владикою судового рішення. Однак частину скарги, що стосувалася завданих княжні шкод, було перенесено на розгляд саме земського суду: «О шкоды, в позве помененьхъ, яко в речи суду моему кгородскому неналежачом, сторону поводовую до суду земського, в том належного, отослал есми»¹³.

Знищення чи захоплення під час наїзду майна супротивника суттєво відрізнялося від привласнення чужого через крадіжку («злодейство») чи «розбойний обичай», що сприймалося загальною як акт, несумісний зі шляхетською честю. Так, справу Гаврилової Яковицької Марини з Янчинських, звинуваченої Войтехом Паєвським у захопленні його майна, яке він переховував у Володимирі під час загрози татарського нападу, володимирський гродський суд передав на розсуд короля, оскільки йшлося «о великую реч, а звлаща о почтивост»¹⁴.

Іншого разу Станіслав Граєвський, виправдовуючи свого слугу Лукаша Лапу, звинуваченого луцьким міщанином у «вині розбойній», указував на несумісність подібного правопорушення зі шляхетським статусом оскарженого – той, «яко почтивыйи шляхтич, в томъ не есть винен»¹⁵.

Тобто, і для законодавців, і для суддів-практиків втрата потерпілим майна під час наїзду розглядалася як «школа» – супутній наїздові елемент, що не був за своєю сутністю тотожний привласненню чужого, яке за інших обставин сприймалося як ганебна дія для шляхтича дія.

Зауважу, що наїзди, які, за твердженням законодавців, були спрямовані на позбавлення життя господаря маєтку, надзвичайно рідко своїм завершенням мали саме такий фінал, та й до захоплення маєтку доходило нечасто. «Чудесним» урятуванням жертви зазвичай закінчувалися й інші форми насильства.

Так, Богущ Липленський, скаржачись на численні спроби Івана Холоневського позбавити його життя (руками синів, приятелів, слуг), оповідав про наїзд на двір, який, за Божою допомогою, обійшовся без жертв і шкод: «...на конехъ, не відати откул, зъ засадки ко мні с пулгакми прискочыли. Я их обачивши близко ку себе бигучих, ускочилем у двор свои, а они, попираючи предсявзятя своего, наскочивши и наехавши мощно кгвалтомъ на дом мои, на мене с полгаков стрелили и мало мене самого, и жоны моее, и сестры, и тых слугъ, и возницы моего [...],

не постреляли и не позабывали, а потом вскоч на конех от дому моего побигли. [...] теды ми за ласкою Божою ничого не чинили»¹⁶.

Іншого разу той же Липленський оповідав про напад на нього під час ярмарку в Горохові, коли у значної кількості напасників одночасно відмовили рушниці: «оны сынове его, будучи на мене поготову каждыи с пулгаком и слуги вси с пулгаками, приложивши курки, до мене прискочили, и до мене, яко до якого звиряти стреляти, зміривши ручницы, попустили, и праве сам такъ Богъ хотілъ, жі им ручница ни одна стріляти не хотела»¹⁷.

Якщо додати до цього демонстративність, публічність, як обов'язкову умову наїзду, утягування до ворожнечі великого числа родичів і приятелів, то спадає на думку певна заданість такого сценарію, а також добра обізнаність із ним учасників акції.

Спробую довести свою думку на прикладі вкрай важливого елемента наїзду (одним із варіантів якого і була театральність нападу на маєток), що маркував лицарський тип поведінки при наїзді чи інших формах насильства – «одповідь»/«похвалку», тобто публічно або письмово висловлені погрози¹⁸ (зокрема, і позбавити життя) на адресу супротивника. Попри те, що право передбачало досить жорсткі санкції стосовно осіб, які погрожували, а законодавці розглядали погрози/«одповіді» як самостійний злочин¹⁹, джерела практично не містять матеріалів, які б підтверджували дотримання шляхтичами цих правових приписів. Ба більше, у житті шляхетської спільноти публічно висловлені погрози на адресу супротивника виконували важливі соціальні функції.

Цей елемент демонстрації ворожості був обов'язковим для шляхтича перед початком будь-яких насильницьких дій. Так, Станіслав Цивинський, скаржачись на Адама Прусиновського із приводу поранення, серед звинувачень висуває й таке: «ниязкое отповеди, якобы ся человеку рыцерскому годило, не давши, збил, шкодливе в руку лівую, в локот, окрутне зранил и словы неучтивыми зсоромотил»²⁰.

На погрози як звичай покликаються й інші шляхтичі: «...[побив], не даючи нам отповеди водле звычаю права посполитого, яко се межи людми звыкла заховыват»²¹. А Микола Гулевич в «одповідному» листі акцентує увагу на «одповіді» як акті, характерному для поведінки лицаря-шляхтича: «...ся меню рыцарьскимъ человекомъ, тебе то отповедаю»²². Напав «...ани, деи, давши вперед мне о то, если бы ему коли в чом завинил, отповеди, яко ся, деи, то у цнотливыхъ рыцерскихъ людей заховываит»²³.

Звернімо увагу на гостру критику погроз/«одповідей» як складової шляхетського повсякдення Анджеєм Фричем-Моджевським автором політичного трактату середини XVI ст. про «направу» Речі Посполитої, де він привідкриває їх сутність: «Навіть правом у нас передбачено, а в кожному разі прийнято за звичай – вважати законним убивство людини, яку перед тим, погрожуючи, попереджено було, що має стерегтися!»²⁴.

Тобто, публічне оголошення ворожості, чим зазвичай започатковувався конфлікт, означало, що всі подальші дії, навіть тяжкі кримінальні злочини (вбивство, грабунок, підпал тощо), втрачають свій характер і стають лише елементами помсти²⁵.

Більше того, як твердить Фрич-Моджевський, ті, хто звик добиватися свого не через право, а шаблею, розглядають акти насильства, що призводять до людських жертв, як тренування у мистецтві війни, необхідне для кожного шляхтича-лицаря. «Результат того такий, що люди воюють між собою не тільки в поєдинку, але часто одна і друга сторони збирають цілі загони, які здобувають двори, [унаслідок чого] гинуть без різниці винні і невинні; а скільки ще виникає звідтіля злого!».

Наїзд, таким чином, був зав'язаний на лицарському етосі шляхтича-воїна, осердям якого було почуття честі, що її за найменшої урази треба було відновлювати. До причин, що сприймалися як образливі, окрім моральних втрат належали

і матеріальні; засобами ж, за допомогою яких відшкодовувалися збитки для честі, виступали поєдинки, «одповіді/похвалки»²⁶, наїзди, інші форми помсти. Таке бачення «справедливості» цілком відповідало засадничому принципіві тогочасного судочинства – ставленню до злочину як до приватної справи потерпілого, якому і належала головна ініціатива в отриманні сатисфакції за шкоди.

Отже, поштовхом, що змушує дослідника шукати інших шляхів до розв'язання проблеми, аніж ті, які йому послужливо пропонує поверхневий джерельний шар і логіка сучасної людини, виступають *унікальні згадки*, де минуле через окремі мотивації акторами своїх учинків «проговорюється» про себе. Між тим, пошук цих згадок прирікає на вкрай копітку роботу, пов'язану із суцільним прочитанням масиву актових книг, оскільки, як відомо, найцікавіше трапляється далеко не завжди у тому виді справ, які в першу чергу мають цікавити дослідника з огляду на його тему. До того ж, проблеми людського соціуму навряд чи вдасться розкласти по окремих несполучних тематичних шухлядках, маємо справу з цілісним організмом, особливо тісно зрощеним всіма своїми сторонами в ранньомодерний час.

Щоби зрозуміти, що стоїть за окремими мотиваціями, необхідно уявляти ті найважливіші закони-регулятори співжиття, що складають поведінковий каркас, у рамках якого особа вибудовує свої життєві стратегії. Задача не з легких... З одного боку, пошукуваний етос певної епохи – загальноприйнята система цінностей – у повсякденному житті зазвичай не декларується ані на рівні окремої особи, ані на рівні соціумів. Закони співжиття не артикулюються як тому, що належать до ужиткових повсякденних реакцій, певним чином автоматичних, які не потребують дискусій і примірювання до високих зразків (теж не завжди усвідомлених і осмислених), так і тому, що є загальновідомими. З іншого боку, поведінковий каркас не є даністю, його творять самі люди чи не щоденно у ході конфліктів, домовленостей і виборів. Однак що в таких випадках від самостійного вибору індивіда, а що – від тої ж сукупності поведінкових стереотипів – ще одна велика проблема, яка передбачає прискіпливу увагу до розмаїття виборів якомога більшої кількості учасників.

Окрім того, історик, на відміну від антрополога, не має респондента у своєму розпорядженні, не може пожити у середовищі своїх героїв (хай навіть усвідомлюючи і приймаючи присутню культурну дистанцію), урешті, навіть пояснення має виводити певним чином зі свого життєвого досвіду, чужого досліджуваній реальності. А якщо зустрічається з мотиваціями, то не конче повинен брати їх на віру, адже особа може інтерпретувати свої вчинки у різний спосіб, приховуючи, витісняючи (свідомо, а часто несвідомо) істинні мотиви, припасовуючи свої дії до загальноприйнятих рамок, легітимізуючи таким чином навіть ті ситуації, які виходять за межі загальноприйнятого або лежать на його пограниччі (згадаймо, як під поняття «старовини» маскувалися новації²⁷).

Тож наважусь на оксюморон: у писанні історії найважливішою є унікальна згадка, і, водночас, у писанні історії найважливішими є масові свідчення. Дослідникові залишаються постійні хитання між рідко подибуваними мотиваціями та стереотипними скаргами соціальних акторів, між мотиваціями, що з виразністю лакмусового папірця здатні проявити реальність, та фоновією інформацією, яка зазвичай зберігає мовчанку щодо інтенцій героїв, однак оприявнює унікальну згадку, дозволяє їй «заговорити».

Саме у такий спосіб, урешті, і варто аналізувати наїзд – своєрідний феномен шляхетського повсякдення. Тож спробуємо, бодай коротко, увести його у ширший контекст, охарактеризувавши спільноту, яка культивувала саме такий тип поведінки.

Шляхетське середовище Волинського воєводства представляло собою досить закриту спільноту добре знайомих між собою людей, більше того, пов'язаних різними за характером відносинами (родинними, квазіродинними, приятельськими,

сусідськими тощо)²⁸. Патронально-клієнтарні зв'язки, що становили суттєву рису її функціонування і були одним із найміцніших типів залежностей особи (на відміну від украй амбівалентних родинних і сусідських пов'язань), між тим теж не забезпечували жорсткого поділу в межах шляхетської корпорації і внаслідок існування одразу кількох таких осередків, і через властиву для системи загалом дифузію клієнтів різного рівня в пошуках вигідніших умов²⁹. Урешті, часто саме конкретна ситуація визначала актуальність для особи того чи іншого зв'язку. Звернімо увагу на лист луцького старости Олександра Семашка до свого патрона, канцлера Яна Замойського, що демонструє перевагу в конкретній ситуації родинних стосунків над зобов'язаннями слуги щодо свого пана. О.Семашко скаржиться на вихованця і слугу Я.Замойського Флоріана Олешка, який намагався відібрати дворище староства і передати його своєму братові Станіславові Кандибі, слугі канцлерового недоброзичливця – київського воєводи кн. Костянтина Острозького³⁰.

Тож за цих умов розчленування шляхетської спільноти на окремі ворогуючі табори було неможливим без серйозних втрат для соціуму у цілому, що й змусувало саму спільноту до контролю за поведінкою своїх.

Між тим, навіть роблячи поправку на особливість такого джерела, як судові книги, усвідомлюючи викривленість повсякдення, яке постає через призму справ здебільшого кримінального характеру, не знаючи напевно співвідношення «реальності» джерел з тією «реальністю», що залишилася за їх межами, не маючи, урешті, джерельної альтернативи, усе ж можна стверджувати про високий рівень конфліктності шляхетської спільноти. Серед свідчень на користь цього твердження – висловлювання самих шляхтичів про конфлікт як невід'ємний елемент близького сусідства; обов'язковість у шляхетській культурі відкритого виявлення незадоволення, з'ясування ворожих відносин на будь-яких зібраннях – під час родинних свят, застіл, у гостях, суді, на сеймиках, у церкві. При цьому конфліктували озброєні люди, що звикли до небезпек пограниччя і війни; шляхтичі-лицарі з гостро усвідомлюваним почуттям честі, які сприймали будь-яке недоброзичливе слово або дію як шкоду для своєї «почтивості», що передбачало негайну сатисфакцію. Інша справа, що конфліктність ця мала зазвичай характер демонстрації, публічного оголошення війни, інвектив – замість фізичного насильства, побиття – замість обіцяного позбавлення життя, переведення агресії з основного об'єкта ворожості на заміщувальні щодо нього об'єкти, тобто великого числа жестів, які слугували «захисними клапанами» соціуму. Саме у такий спосіб знімалася напруга у спільноті, виводилася агресія, яка за інших обставин могла б призвести до серйозних втрат у цілому.

Очевидно маємо справу з «культурним прирученням агресії», тож досвід антропологів і соціологів, які досягли значних успіхів в аналізі конфліктності у різних за характером спільнотах, може виявитися для історика неоціненним.

Власне, ранньомодерна шляхетська спільнота демонструє класичний приклад гнучкої соціальної системи³¹. Її члени перебували у тісних міжособистісних зв'язках, які традиційно призводять до накопичення негативних емоцій і створюють приводи для найрізноманітніших конфліктів (уже аксіоматичне – чим тісніша взаємодія у групі, тим більше підстав для незадоволення й агресії). За цих умов вироблялися засоби для виведення негативних емоцій, а також використовувалися заміщувальні об'єкти (слуги, піддані) щодо «свого» – повноправного члена шляхетської корпорації, уберігаючи його у такий спосіб від прямої агресії. Мотивації агресивних дій, що звучали від особи нападника, ясно вказують на головну мету насильства: «Што ся товарышу твоему от нас теперь недавно сегодня стало, а пан теж твои в рыхлом часе нехай ся от нас того ж сподеваеть мети. Што и слуга его от нас мает, того жъ и на пана твоего горле быти мусит»³².

Звернімо також увагу на репліку адвоката княгині Барбари Збаразької під час судового процесу із приводу побиття її слуг і підданих, який за допомогою

блискучої метафори висловився щодо функцій слуги при панові: «...што слугам учинено, то ся розуміет, якобы ей самои; кгда ж ковал клеци для тог(о) маєт, абы его не угорало. Так же теж кождый пан слугу для того ховаєт, абы то чинил, што ему роскаже, и кгда се який деспекть слуге стане, тогды се то болшей пна дотыче, а слуги ничого»³³.

Тож висока конфліктність шляхетського соціуму була цілком обумовлена її характером, як і форми перебігу конфлікту, що забезпечували мінімальні (як матеріальні, так і моральні) втрати соціуму. Таким чином, підтвердженням висновків про *значне поширення* набуття землі через наїзд має слугувати не сам акт захоплення землі, а можливість її тривалого утримання нападником; відсутність у нього скільки-небудь законних підстав для такого захоплення, відтак – аналіз інформації про попередню долю маєтку, можливих претендентів на нього, родинні зв'язки учасників конфлікту, а також можливості залагодження суперечностей в інший, несиловий, спосіб; урешті, такий мікроісторичний аналіз варто спробувати поєднати з підрахунками, бодай приблизними, перерозподілу землі саме через наїзд.

Спробую це продемонструвати на прикладі, який послужив для А.Блануци верифікаційним засобом висновку про те, що «шляхетський наїзд набув реального значення надправового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності»³⁴. У полі уваги дослідника опинився позов до суду Матвія Ярмолинського та Андрія Чолганського за скаргою Федора Сенюти про захоплення ними частини його земель і заснування на них села Бережинці у червні 1579 р., а також кілька інших обвинувачень Сенютою тих же осіб. А.Блануца слушно припускає, що з боку Федора Сенюти могли бути здійснені силові акти у відповідь, про існування яких він не знає. А між тим матеріали Кременецького земського суду, описами яких користувався дослідник, містять таку інформацію, як і свідчення про ряд судових рішень у цій непростій історії³⁵.

Спроби Сенют і Ярмолинських, а пізніше – Чолганських і князів Вишневецьких розділити спадок по Калениковичах мали більш ніж столітню тривалість. Маєтність розташовувалася у тій частині Кременеччини, яка досить пізно заселялася і де межі між спадковими частинами провести було досить важко. Проблемаю цей конфлікт став і для судових інстанцій: Луцький трибунал 1578 р. вирішив справу про межі не на користь Федора Сенюти; королівський суд за апеляцією Ф.Сенюти відклав справу до остаточного розмежування; кременецький земський суд теж не впорався із завданням, передавши її до підкоморського суду. Урешті, 20 серпня 1608 р. нащадки фігурантів конфлікту через приятельську угоду вирішили долю села Бережинці – Абрам і Криштоф Сенюти відмовилися від своїх претензій за поступки матеріального характеру від Адама Чолганського та Андрія, Костянтина і Миколая Ярмолинських. Тож, як бачимо, приклад, обраний А.Блануцою, є вкрай невдалим для підтвердження його висновків. А між тим спостереження дослідника про збільшення кількості справ про наїзди серед тих, що розглядалися кременецьким земським судом упродовж 1568–1598 рр., є досить влучним. За поясненням А.Блануци, справи про наїзди як справи кримінального характеру потрапляли до книг земського суду «за неможливості їх внесення до ґродських через різні причини». Невідомо, які причини мав на увазі дослідник, якщо врахувати, що ґродська канцелярія працювала постійно, навіть у неділю, а засідання земського суду, які мали провадитися тричі на рік, відбувалися вкрай нерегулярно не лише впродовж року, а й протягом указанного періоду (з 30 років робота суду фіксується лише в 15-ти). Тож знову маємо приклад тяжіння готової дослідницької схеми над джерелом, підгонки історичних реалій під уявлення історика.

Між тим адвокатська риторика у ході судових процесів у ґродському суді засвідчує, що не лише супутні наїздові шкоди шляхта намагалася перенести на

розгляд земського суду, а й самі наїзди на ґрунт, представляючи їх як суперечки про спірну маєтність. Так, адвокат Пилитовський пояснював, що захоплення ґрунту поблизу межі між маєтками не може бути потрактоване як «вибите» / «отняте», оскільки «тот кґрунт при границы»: «Тот мовит «мое», а другии зас мовить «мое», tedy тамъ спокойное держанье быти не може. А где спокойного держанья не маешь, выбите быти не може, а поготову суд кґродский того, што выбитьем не ест, судити не може, але тая мнимая кривда, за позовом до суду земского [...], которомъ власне о границах розсужати належить, мела бы быти отослана»³⁶.

Тобто, трактуючи справи про наїзд на ґрунт як справи про спірну маєтність, відмежовуючи їх від наїзду на дім (як наїзду у вузькому значенні цього поняття), шляхта зважала передовсім на суть справи, а не на форму, якої набував конфлікт. Звичайно, адвокатська риторика могла змінюватися на прямо протилежну у залежності від того, яку сторону представляв адвокат – скаржника чи відповідача, відтак, чи намагався він припинити провадження справи у суді, довівши її неналежність юрисдикції ґродського суду, а чи мав переконати суддів у зворотному. Репліки адвокатів не можна сприймати як пряме відображення шляхетських уявлень, але, з іншого боку, вони апелювали до загальноприйнятих норм, певної логіки соціальних акторів, тобто за означенням містили певні претензії на легітимність, водночас творячи її у ході конфліктів і судових суперечок³⁷.

Утім, спроби обмеження юрисдикції ґродського суду через розширення компетенції земського мали й інші причини. Попри традицію вдаватися до суду з найрізноманітніших причин, фіксуєчи будь-яку шкоду майну чи поштивості у ґродській канцелярії, шляхтич сприймав як збиток для своєї доброї слави звинувачення у вчиненні дій кримінального характеру³⁸, позов до суду, окремі елементи судового процесу, а також сам судовий декрет, частиною якого часто було ув'язнення як публічна кара³⁹.

Продемонструю це на прикладі справи Михайла Павловича, звинуваченого кн. Янушем Збаразьким у затриманні і побитті його слуги. Павлович, чуючись ображеним, ще до офіційного повідомлення про оскарження, щойно до нього дійшли відповідні чутки, звернувся до луцького старости кн. Богуша Корецького з метою залагодити суперечності з князем поза судом: «Пан Михайло Павлович, не ожидаючи обослания тым листом и не ведаючи о жадномъ року, толко взявши ведомость от приятел своихъ о таковомъ образливомъ обжаловани, чуючи се быти николи не виннымъ, перед его милостью ставши в замьку на вряде, просилъ его милости за то, абы его милость князя Януша Збаразского обослал, хотечи се очевисте такового обжалованя справити и усправедливити».

Однак кн. Збаразький відмовився перенести справу на позасудове врегулювання. Суд же виніс рішення, яке реанімувало уражену шляхетську честь Павловича: «Пана Михайла Павловича яко человека рыцерского а шляхтича почтиво-го от такового обжалованя князя Януша Збаразского волнымъ вчинил, иж то ему доброи славе и учтивости его шляхетской николи вечными часы ни от кого ни въ чомъ шкодити не маеть»⁴⁰.

Чи могли за таких умов судові інститути, про недосконалість і необхідність «поправи» яких ішлося чи не в кожному тогочасному трактаті про поліпшення устрою Речі Посполитої, посприяти дисциплінуванню шляхетського соціуму?

Склад судів залежав від розстановки реальної сили і символічного капіталу у верхньому ешелоні влади, який складали переважно представники князівських родин, тобто ґродський суд формувався зі слуг старости, а земський (виборний) із числа осілої шляхти – часто з клієнтів можновладців за їхньої протекції. Уразою для честі «поштивого», «добре осілого» шляхтича міг бути позов його до ґродського суду ще й тому, що судьями тут були слуги, хай навіть королівського намісника-старости. Згадаймо вимогу сеймикової ухвали часів безкоролів'я (від 13 січня

1587 р.), яка забороняла обирати до складу каптурового суду «рукодайних» слуг і «юргелтників» (тобто слуг, що служили на певних домовленостях чи за конкретну платню)⁴¹. Цілком імовірно, що шляхетські вимоги осілості і присягності для всього складу ґродського суду були підпорядковані емансипації суду (наскільки це взагалі було можливо) щодо пана-старости.

Тож цілком зрозуміло, що судді у своїй роботі керувалися почуттям лояльності до патрона, корпоративними інтересами «своїх», родинними емоціями, тобто могли діяти досить упереджено⁴². З іншого боку, для сторін існувала практично необмежена можливість апеляції до вищої судової інстанції, що затягувало справу і суттєво здорожувало її. Скажімо, перегляд земських актових книг вражає практично повною відсутністю декретів за традиційної апеляції в кінці процесу. До того ж суд міг не діяти впродовж тривалого часу, інколи навіть кількох років. ґродський суд, що мав функціонувати практично цілий рік, теж не вирізнявся регулярністю провадження своїх каденцій. У складних випадках судді воліли зірвати судову сесію («роки/рочки»), не прибувши на неї, пославшись, скажімо, на хворобу. Слабкість виконавчої влади, основою якої було посполите рушення – зібрання шляхти повіту/воєводства, робила виконання декретів украй проблематичним, адже серед тих, чиїми руками мало вершитися правосуддя – були родичі, приятелі, клієнти правопорушника (про що вже йшлося)⁴³. Тож пошуки справедливості на шляху офіційного судочинства наражались на значні труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного (морального) характеру.

В який же спосіб спільноті, для якої висока конфліктність була звичною, а шлях судового дисциплінування правопорушників досить проблематичним, усе ж удавалося підтримувати «спокій посполитий», залагоджувати інтереси осіб і груп, замирювати сторони, що так затято конфліктували, погрожували, наїздили?

Одним із найважливіших механізмів стримувань і противаг, який дозволяв примирити сторони конфлікту з найменшими втратами, був приятельський суд, що діяв паралельно з офіційним. Метою приятельського контролю було замирення сторін без шкоди для їх «поштивості», а не покарання винного, що було обов'язковим для судового процесу, і часто не лише не призупиняло ворожості, а й провокувало сторони на її продовження. Адже судовий декрет – легітимне насильство – сприймався як черговий ворожий акт, що вимагав помсти. Так, скажімо, Богуш Липленський, скаржачись на довготривалі насильницькі акти – наїзди, погрози, різного роду шкоди щодо себе і наближеного до нього кола осіб – з боку Івана Гавриловича Холоневського та його синів, убачав причину ворожнечі у тому, що він з ними судився у ґродському суді: «...маючи на мене великую васнь за презыски мои, штом на нем правне презыскаль и еще презыскую, наваживши на горло и на здоровье мое, хотечи мя здоровья позбавати»⁴⁴.

Порівняймо часто вживану у судовій практиці лексему «*срокгост права*» (або «*срокгост статutowая*») з декларацією суті суду полюбовного: «обычаем угоды приятелское погожали, якобы на обе стороне без шкоды и затруднения болшого было»⁴⁵.

До того ж, конфлікти поміж шляхетними обивателями переважно провадилися руками управителів їхніх маєтків, інших слуг і підданих. Залагодження таких конфліктних справ у повсякденних практиках відбувалося поза сферою офіційного судочинства (цілком у відповідності з правовими приписами) і набувало вигляду приятельського, полюбовного суду поміж шляхтичами, який відбувався за згодою сторін при посередництві третіх осіб. Лише у випадку відмови від залагодження конфлікту у такий спосіб, або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства, справа переносилася до ґродського суду⁴⁶.

Сподівання на виправлення вад судової системи як панацеї від суспільних хвороб, таким чином, були радше ідеалізованим поглядом суспільства на себе, який суттєво відбігав від його сутності. Це засвідчує практика шляхетських судів під час безкоролів'я – каптурового судочинства, що стало своєрідним експеримен-

том, поставленим самим життям. Такий реорганізований суд був доволі ефективним, позбавленим звичних способів затягування процесу, однак виявився неприйнятним для значної частини шляхетських обивателів, які свої конфлікти продовжували вирішувати у звичний спосіб – шляхом приятельського єднання. Так, під час третього безкоролів'я третина всіх поданих до реєстру справ ще перед початком процесу була перенесена контрагентами на приятельський розгляд, а частина – під час процесу і після нього (що становить приблизно половину всіх внесених до суду справ)⁴⁷. Подальша мала кількість записів про виконання декретів каптурового суду, що обов'язково фіксувалися в актових книгах, теж непрямо вказує на позасудові механізми досягнення домовленостей між конфліктуючими сторонами в інших справах, у той час як рішення сторін удалися до приятельського суду і його декрети вписувалися до судових книг далеко не завжди.

Тож офіційне судочинство виконувало в особливо складних справах радше функції дисциплінуючі, тоді, як полубовні суди дієво регулювали взаємовідносини. Демонстрація ворожості через наїзд чи погрози була своєрідним сигналом неблагополуччя для спільноти, яке й мали залагодити приятелі – чи відразу, на місці, не допустивши виходу агресії за межі прийнятного, або через серію замирювальних дій. Відтак, широка сфера позасудового примирення конфліктів доповнювала/підміняла/виправляла офіційне судочинство, водночас будучи тісно пов'язаною з ним.

Урешті, мабуть час уже поставити дуже прості, і тим незручні питання, які потребуватимуть окремої розмови – чому у такій на позір неправовій спільноті сторони обов'язково ставали до суду, витрачали час і немалі кошти на записи до судових книг і виписи з них певних актів конфлікту і судового процесу, на оплату послуг офіційних свідків – возних і «людей добрих» при них, адвокатів, присутніх у суді приятелів, «дякуючи» суддям за декрет? І це, здається, далеко не повний перелік можливих витрат особи, що провадила судовий процес. Для чого ж шляхтичеві конче потрібно було принаймні спробувати легітимізувати свої, на погляд дослідника (і часто – права) нелегітимні дії? Чому не обмежувалися лише силою⁴⁸? Скажімо, чому спроби князя Григорія Сангушка силовими методами відібрати у своїх слуг маєтки, надані його батьком, закінчилися судовими вирокami не на користь князя?⁴⁹. Як співіснували неправові акти, що становили основу лицарського типу поведінки, із високою правовою культурою соціуму?

Ці питання впритул підводять нас до можливих внутрішніх регуляторів «інакше» влаштованого соціуму, якими могли бути – його самоврядний характер, почуття честі членів спільноти, необхідність для них певного багажу морального авторитету, який потрібно було постійно підтримувати.

Така історія, початковим вузликem якої був наїзд, демонструє, як незначні на перший погляд деталі можуть виявитися ознаками вкрай важливих соціальних феноменів, аналіз яких змінює базові характеристики досліджуваних спільнот. Утім, моя інтерпретація актів насильства і, ширше, способу життя шляхетського соціуму – не може претендувати на єдино можливий варіант прочитання джерела, який в усіх випадках «працює» як ключ до розуміння «чужого» повсякдення. Існування альтернативних «історій» не означає, що серед них необхідно обрати одну беззастережно правильну і цим самим визнати помилковість інших. Адже стосунки не регламентуються жорстко закріпленими схемами, а герої рідко діють відповідно до відведених їм місця і ролі. Цілком очевидна присутність у тих, хто наїздив, певних бажань матеріального характеру, тим більше тоді, коли йшлося про спірні ґрунти чи маєтки. На війну ж бо, навіть «справедливу», теж вирушають далеко не завжди з високих міркувань. Інша справа, чи хотіли шляхтичі визнавати за своїми діями спонуки матеріального характеру, а чи воліли покликатися на лицарський етос за будь-якої нагоди⁵⁰. Приятельський суд, що був, скоріш за все, вагомим складовою частиною культури Речі Посполитої⁵¹, теж не діяв автоматич-

но, а щоразу представляв складну комбінацію інтенцій як головних контрагентів, так і самих полюбовних суддів, не конче пов'язаних із намірами остаточного замирення. Полюбовне єднання було бажаним, однак далеко не завжди вкладалося в один акт.

До того ж, нам відомі лише прикінцеві акти «п'єси» (навіть не конче фінал), або ж вирвані з контексту епізоди, до яких ми намагаємося припасувати свій сценарій, часто вносячи штучну логіку в повсякдення. А між тим воно завжди – непевне, неоднозначне, змінне у залежності від обставин, сповнене ситуативних рішень, продиктованих потребою певної хвилини, де діє своя, за П'єром Бурдьє, «нелогічна логіка»⁵².

Тож, власне, зважаючи на мінливе повсякдення, маємо визнати, що чим більше у дослідника відповідей, тим краще, чим більше варіантів повсякденної поведінки він запропонує, тим більша ймовірність наблизитися до розуміння минулого. На дослідницьке щастя, життєві стратегії наших героїв з їх власною суб'єктивністю складаються не лише під тиском щораз різних обставин (набір яких, слід визнати, теж обмежений), а й мають відносно сталу складову – сукупність поведінкових стереотипів, властивих певному соціуму. Тож за такого підходу історик свідомо обирає шлях пошуку домінуючих тенденцій, а не готових чітких визначень «так» або «ні», що за означенням відтинають існування іншого – недомінантного – минулого. Адже інтерпретація, за дослідницької налаштованості на однозначну оцінку, хибає не лише на однобічність, а часто у підсумку пропонує некоректний результат. Небажання допустити альтернативи у тому «чужому» повсякденні задає бачення не гнучкої системи, а тоталітарного механізму.

Існування різних інтерпретацій, що постають на основі одного типу джерел і де історики, зазвичай, не «відступають від правди», зайвий раз підважує ставлення до історичних свідчень як до історії, що говорить сама за себе. У цьому разі неодмінно постає проблема дослідника як джерела пояснювальних схем, цього обов'язкового «надлишку» будь-якої історичної інтерпретації. Залишимо розмову про обумовленість історичного наративу фігурами мови на інший час, коротко натомість у контексті нашої метатеми, а саме – шляхетського повсякдення, зупинімося на обумовленості його описування ідеологічними імплікаціями, або домінуючими стилями історієписання. Попри нейтральність принаймні другої частини словосполучення, а саме – «повсякдення», історичний наратив може подати його як суцільне свавілля, нехтування правом, трагічне за своїми наслідками для держави і представників упосліджених станів, якими постають селяни, козаки, міщани тощо. Воно може розгортатися як поле ідеологічної (національної, релігійної, класової) боротьби, яка зводить непереможні мури поміж сусідами, родичами, приятелями, що живуть не стільки одне з одним, вступаючи у стосунки з приводу повсякденних (врешті – універсальних) потреб, скільки з ідеями, символами віри, гаслами та ідеологічними маніфестами. За тими ж самими, на позір, ідеологічними конфліктами антропологічно налаштований історик може знайти спонуки матеріального характеру, що при потребі набували вигляду світоглядних настанов. Урешті, спробує пояснити дії своїх героїв через одвічні категорії любові, ненависті, вигоди, конфронтації, солідарності, однак дошукуючись того змісту, який вкладали в них у певний час. Або ж виходитиме з принципу свободи індивіда обирати, відтак – описуватиме ситуації збігу/незбігу індивідуальних стратегій і загальних настанов.

Утім, визначитися антропологічно налаштованому історикові з «моральною» сферою минулого буває вкрай непросто. Скажімо, судові акти пропонують різні варіанти взаємовідносин чоловіка і дружини, як теплих, сповнених піклування, взаємодопомоги і «милості», так і вкрай брутальних, аж до садистського поводження чоловіка з дружиною. До того ж, інформація отримується переважно з

різного типу джерел: про умовно партнерський тип відносин свідчать зазвичай нотаріальні акти, які були обов'язковими для внесення до судових книг, а про випадки насильства – скарги, яких на загальний обсяг судових актів зустрічається небагато. Який тип стосунків був нормою; якою була частка скарг щодо актів насильства, що залишилися поза межами письмової фіксації? Чи є мала кількість скарг показником гендерно асиметричного суспільства, де можливість скаржитись у жінки була обмеженою й, водночас, чи не свідчить факт існування скарг про сприйняття насильства в родині як, певним чином, девіації, адже у випадку насильства як норми їх поява була б проблематичною?⁵³

Тож ідеологічні настанови можуть бути в таких питаннях дуже «помічними» для історика, послужливо пропонуючи потрібний ракурс. За відсутності певного рівня професіоналізму це інколи призводить до постанов досить кумедних інтерпретацій на кшталт «українська жінка в козацькі часи – найвільніша жінка у світі». Утім, боротьба з історіографічними «вітряками» може «незгірш» прислужитися й доброму професіоналові, коли у запалі суперечки дослідник акцентує увагу на свідченнях, що доводять саме його тезу, нехтуючи іншими.

Але якщо ідеологічна підкладка історичного наративу достатньо легко вичленюється, а належність історика до певного історіографічного напрямку зазвичай не становить таємниці, то важлива підстава інтерпретацій, пов'язаних із повсякденням (відтак – свідомою і несвідомою діяльністю людей) – особистий життєвий досвід історика – традиційно не враховується як корелят поміж історичним свідченням та історіографічним продуктом. А, між тим, годі переоцінити цю підставу нашого розуміння джерела, адже людська суб'єктивність минулого, урешті, може бути оцінена лише через таку ж суб'єктивність історика. Історію ж бо пишемо від себе, витлумачуємо з себе, приймаємо себе за критерій істинності інтерпретацій, своїх і чужих, і при цьому не даємо собі звіту в тому, як катастрофічно нам може бракувати уважності, проникливості, уміння чути, тобто – розуміння «інших», або, зрештою, що ми можемо виявитися не конче «надрозумними» істотами. Чи доречно в такому разі говорити про способи доведення авторських тверджень і що може слугувати за такі?

Власне, традиційним способом верифікації є цитування, однак ідеться, правду кажучи, не стільки про доведення тверджень, скільки про дотримання певних професійних конвенцій, якими за таких обставин стають посилання. Історик, що працює з судовими книгами, як ніхто знає багатоманіття джерельних пропозицій, до того ж, як відомо, Бог допомагає тому, хто вперто шукає. Тож коли дослідник на доведення своєї інтерпретації наводить кілька цитат, а далі зауважує, що таких прикладів багато, то виникає питання, скільки цитат треба навести, щоб твердження вважалося достатньо обґрунтованим, і як обрахувати поняття «багато»? І чи взагалі надаються до застосування математичних методів якісні показники, сфера індивідуального, з якими намагається працювати антропологічно орієнтований історик? Адже навіть у рамках цього тексту доводилося акцентувати увагу на важливості *рідко подибуваних* мотивацій для інтерпретації, а, у такому випадку, що може засвідчити їх *репрезентативність*?

Утім, мій скептицизм щодо обрахунків стосується переважно тих питань, де історик діє за логікою Платона, який твердив, що справедливий правитель щасливіший від несправедливого у 729 разів⁵⁴. Між тим, якщо дослідникові вдається придумати (саме так – придумати, адже метод у роботі історика-практика – дуже часто *know how*) коректний спосіб застосування підрахунку щодо джерел, які вкрай складно для цього надаються, то можна лише радіти. Головне при цьому – не забувати, що йдеться про умовну цифру, яка демонструє радше тенденції, а не жорсткі залежності.

За критерій достовірності інтерпретації не може слугувати і повнота проаналізованої джерельної бази, адже масив актових книг величезний, неосяжний для однієї людини, тож у глибині сумлінної дослідницької душі, попри досвід, який і

дає стійке відчуття розуміння тієї епохи, завше ховається страх віднайти у черговій книзі інформацію, що змусить серйозно скоригувати висновки.

Тож, на моє глибоке переконання, не лише підставою наших інтерпретацій, а й способом верифікації є унікальні «обмовки» джерел, дрібниці, другорядні ознаки, симптоми, за Карло Гінзбургом – «непрямі свідчення». Відтак, головним способом пізнання минулого стає метод роботи детектива чи діагноста⁵⁵, за означенням суб'єктивний, де чи не найбільше важить дослідницький досвід, інтуїція, які не обчислюються за допомогою жодних мір і вагів. Іншого способу в «моральній», тобто антропологічно орієнтованій історії, здається, катма.

Райнгарт Козеллек в одній зі своїх статей писав: «Жодне джерело ніколи не скаже нам того, що ми маємо сказати. Зате воно цілком може перешкодити нам висловити судження, яких ми не маємо права висловлювати. Отже, у джерел є право вето, вони забороняють нам наважуватися на тлумачення чи допускати інтерпретації, які на підставі аналізу джерел можуть кваліфікуватися просто як хибні або недопустимі»⁵⁶.

Здається, Козеллек лукавив. Або ж розраховував на принцип: *sapienti sat* (мудрому – досить). Джерело не може саме розповісти історію, але такою ж мірою воно нездатне перешкодити дослідникам запропонувати кілька альтернативних історій, хіба що вони виявляться кричущо йому невідповідними.

Хто ж судитиме про відповідність/невідповідність інтерпретацій і на якій підставі? Передовсім колеги по ремеслу. Історики з малих ігрових майданчиків, об'єднані темою, місцем і часом своїх досліджень, які зазвичай добре знають один одного (попри кордони), покладаються на репутацію «свого» гравця, на дотримання ним певних професійних конвенцій, і своє чуття, яке значною мірою виробляється внаслідок роботи з джерелом і вловлюваних у чужому тексті настанов власного способу писання історії. Менш обізнаному читачеві доводиться керуватися здоровим глуздом, і, певним чином, естетичними вподобаннями.

Отже, за всіх обставин, про які йшлося у цьому тексті, для мене очевидно є необхідність писання історії як поєднання різних перспектив – унікального, локалізованого у часі, і фіктивної реальності, яка існує в головах людей і є певним регулятором повсякдення, а також напруги і незбігу цих перспектив; дослідницької недовіри до висловлювань своїх героїв і водночас уваги до них; писання історії одразу як багатоваріантної, де можливі різні стратегії героїв, де існує вибір індивіда поміж ними; де питання не конче мають відповіді, а й можуть бути важливішими за відповіді; де відповіді вкрай рідко формулюються в категоричних «так»/ «ні»; де суб'єктивність дослідника сприймається не конче як зло, ознака непрофесіоналізму, а і як підстава його інтерпретацій, певним чином уорренівське «Сотвори добро зі зла, бо його більше ні з чого створити»; де, врешті, скептицизм щодо історичної правди, своєї і чужої, може вберегти від безвідповідальних тверджень.

¹ На сьогодні існує величезний масив літератури, присвяченої проблемам писання історії, який став мені у пригоді при вирішенні конкретних дослідницьких проблем. Однак навряд чи розлогі посилання в даному разі можуть бути вмотивовані чимось іншим, аніж конвенційним жестом у бік усталеного академічного стилю. Адже йдеться мені передовсім про цілком конкретні проблеми практикуючого історика, а не про особливості перебігу дискусій в історіографії. Як приклад вдалого поєднання одного й другого на українському ґрунті можу назвати працю Наталії Яковенко «Вступ до історії» (К., 2007, 376 с.).

² Див., скажімо: *Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku.* – Т.1–2. – Kraków, 1957.

³ Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.94–114.

⁴ Там само. – С.94.

⁵ Блануца А.В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2003. – №4. – С.103–111. Аналогічні засади див.:

Блануца А. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.76–77. Попри те, що йдеться про публікацію джерел, автор у короткій передмові до них стисло викладає свої погляди на наїзд, ширше озвучені у попередній статті.

⁶ Див., скажімо, скаргу Станіслава Вориського на слуг і локацьких підданих князя Романа Сангушка, «околкосот чоловеков», які наїхали на його маєток Ворище «з розънымъ оружемъ, воине належачим, з стрелбою, гаковницами, ручницами, сагайдаки, оцепы, в панцырахъ, в зброях, яко оденъ посторонъныи неприятелъ» (Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.160 зв.) чи, скажімо, обставини наїзду за участі сурмачів (Там само. – Спр.12. – Арк.260 зв.).

⁷ ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.41 зв. Див. також скаргу Дем'яна Романовича Гулевича на Федора Ласка (1574 р.): «П(а)нъ Федор Ласко, наполнившись злого умыслу своего противку мене, зобравшись з слугами, бояры и праве со всеми подданными своими курозъвонъскими, не давъши мнѣ о таковомъ умысле своемъ зънати, такъ якобы доброму пристояло, порвавъшись на мене, мене самого ударил и слугъ моихъ, почътивыхъ шляхътичов [...], позъбивалъ» (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.459. – Арк.75 зв. – 76).

⁹ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому статуту. – К., 1894. – С.131–134.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.304–305 зв.

¹¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.71–75.

¹² Там само. – Ф.28. – Спр.14. – Арк.304–304 зв.

¹³ Там само. – Спр.19. – Арк.488–491.

¹⁴ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.27 зв. – 28.

¹⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259 зв. – 261 зв.

¹⁶ Там само. – Спр.31. – Арк.275–275 зв.

¹⁷ Там само. – Арк.272–273.

¹⁸ Обов'язково оголошувалася в публічному місці (найчастіше – на ринковій площі), у присутності великої кількості людей (нерідко під час різного роду зібрань, святкування тощо); якщо подавалася письмово – то до процесу вручення, т.зв. «цедул одповідних», залучалися приятелі; текст інколи вписувався однією зі сторін, часто і самим «одповідником», до судових книг, що передбачалося як обов'язкова умова і сеймовою конституцією 1588 р. Детальніше див.: Старченко Н. «Одповіді» і «похвалки»: між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. – Л., 2006–2007. – С.298–306.

¹⁹ Малиновский И. Учение о преступлении... – С.105.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.617.

²¹ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.445–445 зв.

²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.П. – Спр.22320. – Арк.10–10 зв.

²³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.233 зв.

²⁴ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. – Т.П: Mowy. – S.52. Варто зауважити, що ритуали «одповіді» та формули листів «одповідних» були спільними для всього шляхетського загалу Речі Посполитої (див.: *Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskim*. – Lwów, 1899).

²⁵ *Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi...*

²⁶ Пригадаймо про основну мету наїзду – позбавити життя господаря дому, на яку вказують історики права.

²⁷ Кромм М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – К., 1994. – С.68–85.

²⁸ Див.: Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.3. – К., 2003. – С.65–98. Мені не вдалося точно визначити учасників сторін конфлікту, однак щільна переплетеність соціальних полів контрагентів очевидна.

²⁹ Про патронально-кліентарну систему див. піонерні розвідки Антонія Мончака: *Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*. – Warszawa, 1986; *Idem. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* – Warszawa, 1994; *Idem. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. – Wrocław, 2003.

³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych. – AZ. – №697. – S.7: «...dworyszcze i boiary p. Oleszko chche na brata swego, nieiakiiego Kandybę, służe woiewody kiiowskiego, wyprawic, który nie iests slachcziczem osiadłym sam w powiecie Luczkiem, chcząc go taką osiadłością ozdobić».

³¹ Див.: *Козер Л. Функции социального конфликта*. – Москва, 2000. – С.62–68.

³² ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7 а. – Арк.143 зв.

³³ Там само. – Спр.16. – Арк.321.

³⁴ *Блануца А. Соціально-станови зумовленість шляхетських наїздів...* – С.105.

³⁵ Ряд опублікованих актів і реєстрів кременецького земського суду, що стосуються цієї історії, див.: *Історія Теофіпольщини: Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України м. Київ*. – Т.1: Давні акти. – Хмельницький, 2003. – С.138–159.

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.525 зв.

³⁷ Див.: *Черутти С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории*. – Москва, 2006. – С.354–375.

³⁸ Дослідження Н.Яковенко демонструють, що «будь-який контакт із кримінальним судочинством у ролі відповідача чи обвинувача витлумачувався як пляма на імені» (див.: *Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002. – С.115 («Про два стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий»)).

³⁹ Ув'язнення у замку за судовим декретом сприймалося передовсім як публічна кара, яка плямила честь шляхтича, тоді, як добровільно взяті на себе зобов'язання сидіння у замку сприймалися цілком відповідними шляхетському етосу (напр.: «...засел въ замку господарьском луцком и почал полънити *седене рыцерское*» (ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.232 зв.)).

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.487. Маємо й інші приклади. Так, адвокат кн. Костянтина Острозького трактував звинувачення свого клієнта у насланні підданих на землі луцької єпископії вночі із завідомо корисливою метою (вирубка дерев і захоплення бджіл) як образу, і вимагав припинення справи, а також відповідальності позивача за образу честі князя. Суд узяв до уваги ці аргументи (1588 р.): «...кождыи учтивыйи кривды своее домовълятисе маеть без ущипку доброе славы» (ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.195 зв.). Іншого разу князь Дмитро Козека у суді спробував припинити справу на тій же підставі – уживанні у позові образливих слів. Такими він уважав словосполучення «своволний умисл», оскільки поняття «свовольность» пов'язувалося зазвичай із кримінальними злочинами: «свовольность причитати [...], што есть певне ущипливое слово, право не позволяет». У відповідь обвинувач заявив: «...то не ест слово *криминальное*, але цивилле, и нет штобы ся доброй славе позваного дотыкати мело; если же арендара билъ, тогды его бил своволне» (ЦДІАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.330 зв.).

⁴¹ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.18.

⁴² Утім, питання об'єктивності/упередженості суддів вимагає додаткових студіювань, оскільки попередні спостереження свідчать про достатньо високий ступінь об'єктивності їхніх рішень. Ба більше, для всього складу гродського суду поступово була встановлена присяга, що мало певним чином емансипувати їх щодо влади старости (див., напр.: *Старченко Н. Стосунки пана і слуги...* – С.118–124).

⁴³ Див., напр., як зустрічав посполите рушення Василь Борзобогатий Красенський: «...убравшыся у панцыр, з многими приятелми своими конно, зброино, якобы до войны против якого неприятеля головного, приготовавшыся околко сот людей, уряду кгородскому луцкому от села дорогу заступивши, [...] поведил: «Будемо, деи, вас бити и до горла боронити» (ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.86–87).

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.275.

⁴⁵ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.149–149 зв.

⁴⁶ Ширше про варіанти судового і позасудового залагодження конфліктів, що провадилися руками слуг, див.: *Старченко Н. Стосунки пана і слуги в контексті уявлень про вір-*

ність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С.85–130.

⁴⁷ Старченко Н. Суд каптуровий у Волинському воєводстві за часів третього безкоролів'я // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СCLI: Праці історично-філософської секції. – Л., 2006. – С.439–498.

⁴⁸ Звернімо увагу на висновки Яна Середики про те, що найгучніші конфлікти за участі магнатерії Великого князівства Литовського, попри, на перший погляд, украй агресивний, нелегітимний характер, закінчувалися полюбовним залагодженням через взаємні компроміси сторін. До того ж, такі домовленості були найтривалішими. Автор також зазначає, що його попередні висновки про нехтування правом осіб, наділених матеріальними і владними ресурсами, які випливали з аналізу часто гіпертрофованих скарг, були ним серйозно переглянуті. Як результат – дослідник підкреслює повагу до права, що виявлялася в намаганні конфліктуючих сторін легітимізувати свої дії. Страх магнатів перед декретами різного роду судів він пояснює важливістю для шляхтича доброї слави, честі, тобто, усього того, що входить у поняття символічного капіталу (див.: *Seredyka J. Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku* // *Kultura polityczna w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*. – Poznań, 1996. – S.35–41).

⁴⁹ Старченко Н. Стосунки пана і слуги... – С.119–122.

⁵⁰ Що ж стосується найзду як способу збільшення маєткових комплексів, то тут можна говорити про роботу дослідника з джерелом методами «чорної археології», тобто відбирання для аналізу лише того типу джерел, які видаються найбільш репрезентативними для вирішення окресленої проблеми. За межами скарг, таким чином, залишається інформація, що стосується попередньої долі маєтку, можливих претендентів на нього, родинних зв'язків учасників конфлікту, а також остаточного залагодження суперечностей.

⁵¹ *Rosner A. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego* // *Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka*. – Warszawa, 2005. – S.37–58.

⁵² Бурдье П. Практический смысл. – Санкт-Петербург; Москва, 2001. – С.72.

⁵³ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С.161–202.

⁵⁴ Хайек Ф.А. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблении разумом. – Москва, 2003. – С.73.

⁵⁵ Гинзбург К. Приметы: уликовая парадигма и её корни // Новое литературное обозрение. – 1994. – №8. – С.32–61.

⁵⁶ *Koselleck R. Semantika historyczna*. – Poznań, 2001. – S.224–225.

The article, in imitation of the noble raids, analyses the problems of the judicial institutions. Raids which serve up to date the grounds to confirmation of high level of violence among the noble community of Rzeczpospolita and its illegal character in early modern period the author examines in the light of knightly ethos of nobility. Just such point of view let us analyzed this element of noble everyday routine not as the usual way of enrichment or re-distribution of the property in land but as the version of supporting or reestablishment of honor among the nobility. Afterwards – to put the question about reinterpretation of the problem of violence and legal culture in noble Rzeczpospolita.